

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)*

 EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK**

 10.53718/gttad.1198999

ÖZ

Şanyü Modu'nun iktidarından (MÖ 209-174) Şanyü Jünchen döneminin (MÖ 161-126) sonlarına kadar Hunlar İç Asya'nın tek hâkim gücü olarak Çin'i tahakküm altında tutmayı başarmışlardı. Han hanedanının büyük imparatoru Wudi'nin Hun tehdidine karşı MÖ 129 civarında başlattığı kuzey ve batı yönündeki geniş-çaplı hücum stratejisi başarılı generaller sayesinde bilhassa Şanyü Yizhixie döneminde Hunların ciddi kayıplar verdiği ağır yenilgilerle sonuçlanmış ve Çin üzerindeki Hun hakimiyeti kesin bir şekilde kalkmıştı (MÖ 129-119). Hunlar Kansu'yu (Hexi Koridoru) kaybetmekle kalmamış, Ordos – Gobi'nin güneyindeki pay-i taht merkezlerini de yukarı Moğolistan'a taşımışlardı. MÖ 60'da I. Hun İç Savaşı patlak vermiş ve MÖ 53'de Zhizhi (Çiçi) iktidara gelmişti. Sürdüğü kardeşi Huhanye, Çin'in desteğiyle bir süre sonra Kuzey'e dönerek tahta geçerken, askerî üstünlüğüyle bilinen Zhizhi ise Batı'ya hareket etmiştir. Balkaş Gölü – Talas Nehri hattına kadar topraklarını genişleten ve Kangju devletini (Soğdiyana) kendine bağlayan Zhizhi, MÖ 36'da Çinliler tarafından kuşatılarak öldürüldü. Huhanye'den itibaren Çin'in "vasalı" konumunda kalan Hunlar, özellikle Şanyü Huduershi döneminde tekrar eski gücüne kavuşmuş ve Çin'e (Sonraki Han/Doğu Han: MS 25-206) karşı vasal statüsünü kaldırarak büyük bir tehdite dönüşmüştü. Lakin, MS 46'da veraset sırasından kaynaklanan yeni bir İç Savaş yaşanmış; karizmatik lider Punu Hun Şanyüsü olurken, esasında verasette daha önde gelen Bi güneye inerek taraftarlarının da desteğiyle kendini Şanyü ilan etmiş ve "tam vasal" statüsüyle Han'a bağlanmıştı. Bu dönemden itibaren Çin'in organizasyonu ile Kuzey Hunlarına karşı Doğu'da Xianbei (Siyenpi) ve Wuhuan'lar, Kuzey'de akraba Dingling'ler, Güney'de "kardeş" Güney Hunları, Tibetli Qiang'lar ve hatta kısa bir zaman önceye kadar vasalları olan Batı'daki Türkistan'ın vaha devletleri de dahil olmak üzere devasa bir ittifak oluşturuldu. MS 87'de Şanyü Youliu'nun, Siyenpiler tarafından öldürülerek derisinin yüzülmesi hadisesi, Hun tarihi için bir dönüm noktası ve yeni bir dönemin habercisi olacaktır. Bilhassa MS 89-91 senelerinde Doğu Tanrı Dağları, Moğolistan ve Altaylar'ın güney eteklerinde alınan ağır yenilgilerden sonra mağlup Kuzey Hun boyları 200.000'den fazla bir nüfus ile İli Vadisi, Yedi-su ve Doğu Kazakistan'a göç ederken boşalan Hun topraklarına ise Siyenpiler yerleşti. Kaynaklara göre Dou Xian'ın hibrid-ittifak ordularından kaçan bu Hunlar idari-geleneklerine göre "Yabgu" unvanı taşıyan bir devlet kurmuşlardır. Bu süreç kesin olarak Hunlar'ın Doğu Türkistan'ın batısından Hazar Denizi'nin kuzeyine uzanan bozkırlardaki yeni yayılma dönemi başlatmıştır.

MS IV. yüzyılın ortalarında (MS 350-370) işte bu Hunların torunlarının önderliğinde farklı yönlerde (Kuzey-batı ve Güney-batı) hareket eden aynı damara mensup iki grup; Avrupa, Batı Türkistan–Toharistan, İran ve Kuzey Hindistan'da tarihe yön verecek bir akışın baş aktörleri olacaklardır. Konumuzu oluşturan Batı Türkistan Hunları, muhtelif kaynaklarda *Chionitae*, *Kermichion*, *Karmir Hyon*, *Alhon*, *Huna*, *Sveta Huna*, *Hyaona*, *Hyôn-Xiyon*, *Honk'*–*Kuşank*, *Kidarita*, *Hua-Yeda*; *Ephthalita*, *hep't'hal*, *Hēvtāl*, *Haytal/Hetal* – *Türk* gibi farklı isimlerle gözükmüşlerdir. Sosyo-kültürel gelenekleri ve inanç sistemleri hususunda Roma, Bizans, İran, Çin ve Hint kaynaklarından gelen sınırlı ve kısmen çelişkili bilgiler; onların kendi Hun-Türk bozkır geleneklerini net bir şekilde taşımakla beraber hâkim oldukları coğrafyalardaki köklü yerleşik halklar ile bilhassa Kuzey Tibet göçebelerine mahsus hususiyetleri bünyelerinde barındırdıklarını göstermektedir.

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Edebiyat Fakültesi tarafından 13-16 Eylül 2021 tarihleri arasında çevrim-içi düzenlenen 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde sunulan "IV.-VII. Yüzyıllar Arasında Batı Türkistan Hunları'nda Görülen Sosyo-Kültürel ve Dinsel Gelenekler" isimli bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş versiyonudur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: ecmizrak@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9876-9971.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

Dolayısıyla egemen oldukları coğrafyaların tarihsel ve kültürel gücüyle doğrudan ilişkili olarak kendilerini de mirasçıları olarak addettikleri Kuşanlar gibi kurdukları idarelerde senkretik bir yapının varlığı dikkatleri çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hun (lar), Türkistan, Gelenek, Din.

THE SOCIO-CULTURAL TRADITIONS AND RELIGIONS IN WESTERN TURKESTAN HUNS (IVTH–VIITH CENTURIES AD)

ABSTRACT

Between the times of the Modu Chanyu (209-174 BC) to the last years of Chanyu Junchen (161-126 BC), the Hunnic (Xiongnu) steppe empire as the sole ruler of the Inner Asian steppes, had also managed to dominate Han's China. A large-scale of assault strategy in the northern and western borders initiated by the great emperor of Han dynasty Wudi in 129 BC against the Hunnic threat with the help of his successful Chinese generals. The wars resulted in heavy defeats of Huns in which they suffered serious losses especially during the times of Chanyu Yizhixie. As a result, the Hunnic authority over the China was definitely abolished (129-119 BC). The Huns were not only lost the Kansu region (Hexi Corridor) but also moved their throne from the south of Ordos – Gobi line to the Upper Mongolia. In 60 BC First Hunnic Civil War broke out and Zhizhi came to power in 53 BC. His exiled brother Huhanye had returned to the North after a time with the support of China and took the throne. Chanyu Zhizhi, who was known of his military superiority, moved to the West. Expanding his territory to the Balkash Lake – Talas/Taraz line and brought Kangju state under his control, Zhizhi was besieged and killed by Chinese in 36 BC. After remained in a “vassal” state position since the Huhanye period, the Huns were regained their former power especially during the Chanyu Huduershi time and turned into a great threat again by removing their vassal status against China (Later Han/Eastern Han: 25- 206 AD). However, in 46 AD a new Civil War was broke out due to the succession right; while the charismatic leader Punu had become the Chanyu, in fact Bi who was legally more ahead in heritage, moved to south and declared himself as the Chanyu with the help of his supporters. Then, he had attached to the Han with a “fully vassal” status. From this period onwards, a massive alliance was formed by China against the Northern Huns: Xianbei and Wuhuans in East, Dinglings in North, “brother” Southern Huns and Tibetan Qiangs in South and the oasis states of Western Turkistan in West who were the vassals of Northern Huns until recently. The event that Chanyu Youliu was killed and skinned by the Xianbei's in 87 AD., would be a turning point and herald of a new era for the Inner Asia Hunnic history. Especially between 89 – 91 AD., after the heavy defeats in the Eastern Tian Shan, Mongolia and the southern foothills of Altai Mountains, the defeated Northern Hunnic tribes migrated to the Ili Valley, Yedi-su and Eastern Kazakhstan with a population of more than 200.000, while the Xianbei tribes settled in the abandoned Hunnic lands. According to the sources, these Huns who fled from the hybrid-alliance armies of Dou Xian, established a state with the title of “Yabgu” as their administrative traditions. Thus, this process had started the new expansion period of Huns in the steppes that stretching from the north-west of Eastern Turkistan to the Northern Caspian Sea.

In the middle of the IVth Century (350-370 AD), two groups belonging to the same vein under the leadership of the descendants of these Huns moved in different directions (North-west and South-west); would be the main actors of a flow that shapes the history of Europe, Western Turkestan – Tocharistan, Iran and Northern India. The Western Turkistan Huns, which constitutes our subject were seen under these names in various sources in different eras: *Chionitae*, *Kermichion*, *Karmir Hyon*, *Alhon*, *Huna*, *Sveta Huna*, *Hyaona*, *Hyôn-Xiyon*, *Hon-k'-Kuşank*, *Kidarita*, *Hua-Yeda*; *Ephthalita*, *hep't'hal*, *Hēvtāl*, *Haytal/Hetal* – *Türk*. The limited and partially contradictory information on the socio-cultural and religious traditions from Roman, Byzantine, Persian, Chinese and Indian sources; it shows that they were clearly carrying their own Hunnic-Turkic steppe traditions, but they also took the socio-cultural and religious structures of the other Inner Asian nomads Little Yuezhi's – Northern Tibetan Qiangs and the deep-rooted settled peoples of region such as Sogdians, Iranians and Indians. Therefore, in direct relation with the historical and cultural power of the geographies they dominated, the existence of a syncretic model – that was a multicultural structure in which peoples belonging to the different races, beliefs and teachings merge – draws attention in administrations they established such as the steppe-origin Kushans, whom they considered themselves as their heirs.

Keywords: Hun (s), Turkestan, Tradition, Religion.

GİRİŞ

Han imparatoru Wudi'nin Hun (Xiongnu) tehditine karşı başlattığı kuzey ve batı yönündeki geniş-çaplı hücum stratejisi başarılı generaller sayesinde – Gongsun He, Wei Qing, Li Guang, Gongsun Ao, ve bilhassa genç yaşta ki Huo Qubing – Hunların ağır yenilgileriyle sonuçlanmıştır. Böylece, Modun/Modu'dan (Batır/Batur) itibaren devam eden Çin üzerindeki Hun tahakkümü 10 yıllık kısa bir sürede kesin olarak kaldırılmıştır (MÖ 129–MÖ 119). Hunlar bu süreçte yalnızca Kansu'yu (Hexi Koridoru) kaybetmekle kalmamış, Ordos – Gobi'nin güneyindeki payitaht merkezlerini de yukarı Moğolistan'a taşımışlardır. Bu olaylardan yaklaşık 60 yıl sonra

Hunların on-ikinci Şanyüsü Xulüquanqu (Hsü-lü-ch'üan-ch'ü)'nin ölümü ve tahtın Woyanqudi (Wu-yen-ch'ü-ti) tarafından gasp edilmesiyle bozkırın efendileri daha zorlu bir dönemin içine girecekti. MÖ 60'daki I. Hun İç Savaşı – Woyanqudi, Huhanye ve abisi Zhizhi (Xulüquanqu'nun oğulları), Tuqi, Runzen arasındaki taht kavgaları – MÖ 53'de Zhizhi'nin iktidara gelmesiyle nihayete ermiş, fakat başkentten sürdüğü kardeşi Huhanye'nin güneye giderek Çin'e biat etmesi ve haraç ödeyen vasaal konumuna girmesi kısa süreli bir bölünmeye sebep olmuştur. Çin'in siyasi, iktisadi ve askerî desteğini alan Huhanye MÖ 43'de Kuzey'e dönerek tahtı geri aldı. Askerî üstünlüğüyle bilinen Zhizhi ise Batı'ya hareket etti. Balkaş Gölü – Taraz/Talas hattına kadar topraklarını genişleten ve dedeleri gibi Soğdiyana sahasını (Kangju'ler ve yerel vaha devletleri) kendine bağlayan Zhizhi, MÖ 36'da Han askerî valisi Gan Yanshou ve general Chen Tang tarafından Kangju sahasındaki istihkamında kuşatılarak öldürüldü. Kesilmiş başının savaş ganimeti olarak Changan'a getirilmesini “sevinçle karşılayan” Huhanye nihayet Hunların “yegâne” Şanyüsü haline gelmiş¹ ve hanedan nesli de bu Çin vasaalından devam etmiştir. Çin'de kendisi bir Konfüçyan olan isyancı General Wang Mang (MS 9-23), kısa iktidarı sürecinde Hun yurdunu Huhanye'nin 15 oğlu arasında paylaşırma ve Hun tehdidini ortadan kaldırma gibi bir planı uygulamaya koymaya çalışsa da başarıya ulaşamadı. Hatta Çin'de ortaya çıkan iç karışıklıklardan faydalanan Hunlar, Şanyü Huduershi (Yu) döneminde tekrar eski güçlerine kavuşmuş ve Çin'e (Sonraki Han: MS 25-206) karşı vasaal statülerinden sıyrılarak yeniden büyük bir güce dönmüşlerdi. Öyle ki MS 36 – 44/45 arasında yapılan savaşlar sonucunda Şanyü, Sarı Nehir'in Ordos büklümünden başlattığı kasırgayı Çin başkenti Changan'ın batısına kadar getirmiş ve neredeyse büyük-atası Modu'nun sahip olduğu topraklara ulaşmıştı. Lakin, bu başarılı Şanyü saltanatının sonlarına doğru Huhanye'nin kardeşten-kardeşe veraset ilkesini çiğneyerek yeğeni olan Sağ Rizhu Beyi Bi yerine oğlu Punu'yu Şanyü olarak tayin etti. MS 46'da ölünce veraset sırasındaki bu sorundan kaynaklanan iki yıl sürecek yeni bir İç Savaş patlak verdi. Punu, Hun Şanyüsü olurken kuzeni Bi, önce MS 47'de gizlice Çin ajanlarıyla görüşerek onlara bir harita sunmuş; ardından mesul olduğu sahalrı korumayarak Wuhuan'ların işgaline maruz bırakmıştı. Neticede askerî gücü 40.000-50.000'lere ulaşan kendine bağlı 8 boy ile MS 48/49 civarında güneye inerek taraftarlarının da desteğiyle kendini Şanyü ilan etmiş ve Han'a bağlanmıştı. Onun bu durumu “örnek aldığı” büyük dedesi Huhanye'den de daha alçaltıcı bir konumdaydı; yani “tam vasaal” statüsüyle Çin'e tabi olmuştu. Böylece Kuzey'de karizmatik Punu'nun, Güney'de ise vasaal Bi'nin önderliğinde iki Hun devleti ortaya çıkmıştır. Zaten Bi'yi avcuna alan imparator Guangwu, hiç vakit kaybetmeden MS 49'da Hunların vahşi düşmanları Siyenpiler (Xianbei/Hsienpi = *Sārbi/*Serbi; *Se pi/Sai pi; *Sābi-r/Sibir)² ile temasa geçmiş ve beş yıl sonra Kuzey Hun tehditine karşı iki Siyenpi şefiyle anlaşmaya varmıştı. Kuzey Hunlarına karşı imparator Guangwu zamanında proto Tunguz-Moğol kökenli Siyenpi ve Wuhuan'lara yapılmaya başlanan askerî ve ekonomik yardımlar Ming (MS 58-75) ve Chang (76-88) dönemlerinde artarak devam etmiştir. Bilhassa MS 73-74'de general Ban Chao ve general Dou Gu komutasındaki Çin orduları Turfan, Tarım Havzası, Karasahr, Kuça ve Hami gibi Doğu Türkistan'ın önemli bölgelerindeki Kuzey Hun hakimiyetini kırsa da dört yıl içinde Hunlar bölgede tekrar egemen güç olmayı başarmışlardır. Fakat bu kez de doğrudan Siyenpiler yoluyla Kuzey Hunları'nın merkezini parçalamaya yönelik yeni bir strateji geliştirildi. Punu'nun tahminen MS 83'de ölümünden sonra onun karizmatik liderliğinden yoksun kalan Kuzey Hun boyları dağılmaya başladı. 38.000 kişi hayvan sürüleriyle MS 83'de refah durumu yüksek Güney'deki kardeşlerine katıldılar. MS 87'de Şanyü Youliu'nun Siyenpiler tarafından öldürülerek başının kesilmesi ve özellikle Hunlar için çok aşağılayıcı bir durum olan yüzülen derisinin Siyenpiler tarafından savaş ganimeti alınması hadisesi artık İç Asya Hun tarihinin bir dönüm noktası ve yeni bir dönemin habercisi olacaktır. Han kayıtlarına göre bu olaydan sonra 58 boy yaklaşık 200 bin Hun güneye kaçmıştı. Son kertede ezeli düşman Han Çini'nin organizasyonu ile Kuzey Hunlarına karşı Doğu'da Siyenpiler ve Wuhuan'lar, Kuzey'de akraba Dingling'ler (Gaoche/Gaoju), Güney'deki vasaal Hunlar, Tibetli Qiang'lar ve hatta kısa bir zaman önce vasalları olan Batı'daki Türkistan'ın vaha devletleri de dahil olmak üzere devasa bir ittifak oluşturuldu. Bilhassa MS 89 ve MS 91 senelerinde Hunlar Moğolistan'da merkezleri olan Jiluo Dağları ve Altaylar'ın güney eteklerinde ağır yenilgiler aldılar. MS 89'daki seferde 13.000 Hun öldürülmüş (8 bin kelle kesilmiştir) ve sayıları 200.000'i aşan 81 Hun boyu esir edilmişti. Korku içindeki Şanyü, gecenin karanlığından yararlanarak güç bela bindiği bir atla kendisini takipteki ordulardan kurtulmayı başarmış, lakin yeşim taşından mührü ve ailesi düşmanlarının eline geçmişti. Bugünkü Ulan Batur'un batısında Yanran Dağı'nın kuzeyine zaferinin nişanesi olarak bir taş kitabe diktiren General Dou Xian, aynı zamanda Longcheng'deki kutsal Hun sahasını da tarumar ettirmişti. MS 90/91 civarındaki bozgunun ardından gerçekleşen yoğun Hun göçleri nedeniyle boşalan topraklara Donghu'ların kindar torunları Siyenpiler yerleşti ve eski yurtlarında kalan Kuzey Hun bakiyeleri ise (100.000 çadırın üzerinde) bu karışmadan sonra kendilerini “Siyenpi” olarak adlandırmaya başladılar.³ Yine MS 93'de batı yönünde dağları

¹ Thomas Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221BC to AD 1757*, Basil Blackwell, 1989, s. 60-67; Ying-shih Yü, “Hsiung-nu”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, V. 1, ed. Denis Sinor, reprinted: Athenaeum Press Ltd., 1994, s. 137-141; N. Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*, Cambridge Univ. Press, 2002, s. 237-240.

² Hoong Teik Toh, “The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei and Gaoju Onomastica”, *Sino-Platonic Papers*, 146, Feb. 2005, s. 10.

³ Barfield, *age*, s. 76-80, 86-87; Rafe de Crespigny, “The division and Destruction of the Xiongnu Confederacy in the first and second centuries AD”, *Faculty of Asian Studies*, Australian National University, (internet edition: 2004), 1-6; <https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/42051>; <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Division-and-Destruction-of-the-Xiongnu-in-the-Crespigny/ee39f76c5bfb13f90879c321710c2532e56b5e6e>; David Curtis Wright, “The Hsiung-nu – Hun equation revisited”, *Eurasian Studies*

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

aşarak Kangju (Soğdiyana) sahasına giren Kuzey Hunlarıyla ilgili olarak aktarılan kayıta da şu önemli bilgiler yer almaktadır: “onları takip etmeyen daha zayıf durumdaki göçebeler Kuça'nın kuzeyinde kaldılar... sayıları 200 binin üzerindeydi... Gelenekleri ve dilleri Gaoche/Gaoju'lar ile aynıdır, fakat daha bakımlıdır. Saçlarına özen gösterir ve kaşlarını da onları daha parlak gösteren bir macun uygularlar. Yemeklerden önce günde üç kere ellerini yıkarlar”.⁴ Mağlup Kuzey Hun boyları batıya Kangju sahası (Soğdiyana/Maveraünnehir), İli Vadisi, Yedisu ve Seyhun Nehri – Aral Gölü hattına giderek geleneklerine göre “Yabgu” unvanlı bir devlet kurdular, böylece Güney Kazakistan'da Şanyü Zhizhi'nin bakiyesi olan soydaşlarına da katılmış oldular. MS 107-123 yılları arasında yeni Han iktidarının yaşadığı mali sorunlar nedeniyle Kuzey Hunları Tarım Havzası merkezli Doğu Türkistan bölgesine (Batı Bölgeleri) kısa süreli bir dönüş yapmış olsa da Siyenpi şefi *Tanshihuai* (MS 136-180/140-181)⁵ MS 155 civarlarında Kuzey Hunları'nı bozguna uğratmış ve Hunların eski yurtlarındaki siyasi güçleri tamamen kırılmıştır. Han diplomatik kayıtlarında da son olarak MS 155'de bir Kuzey Hun saltanatından bahsedildiği görülmektedir. İşte tam anlamıyla bu dönemden itibaren Hunlar'ın Batı Türkistan'dan Hazar Denizi – Azak Denizi hattına uzanan geniş coğrafyada yayılma dönemi başlamıştır.⁶

Kuzey Hunlarının işte bu asil ve cesur torunları Avrupa, Türkistan, İran ve Kuzey Hindistan'da kasırga gibi eserek isimlerini altın harflerle yazdıracakken, Han'ın vasalı olarak kalmayı tercih eden Güney Hun devleti ise MS 216'da savaş lordu Cao Cao'nun sarayında hapis tutulan Şanyü Huchuquan'ın ölümü ve ülkenin Çin askerî valilerin idaresi altında 5 eyalete bölünmesiyle birlikte tarih sahnesinden çekilecektir.⁷ MS I. yüzyılda Sarı Nehir bükümünde ihanet ile başlayan Güney Hun devleti tarihi hızlı bir “Çinlileşme” süreciyle devam etmiş ve bu bağlamda bazı Hun soyluları MS IV. yüzyılda 5 Hu (Yabancı) – 16 Krallık Döneminde Çin'in kuzey içlerinde ve hatta merkezi başkentlerinde kısa ömürlü üç devletçik kurmayı başarmışlardır (İlk Zhao, Kuzey Liang ve Sonraki Zhao/Jie).

1. Hunların Batı Türkistan'a Göçleri

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şanyü Zhizhi'nin MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında Taraz/Talas'da bir merkez kurması artık Hunların, Güney Kazakistan ve Soğdiyana sahasını Kangju ve Vusunlar aracılığıyla idareden ziyade bizatili coğrafyayı kendi vatanlarına dönüştürme sürecini başlattıklarının açık bir göstergesiydi. Bunun devamında ise MS I. yüzyılın sonlarına doğru Altayları terk eden mağlup Kuzey Hun boylarının kalabalık bir şekilde batıdaki bu sahalara göç ettiklerini belirtmiştik. Bölgedeki maddi kültür kalıntılarının varlığı da bu durumu destekler niteliktedir. MS I. – IV. yüzyıllar arasında Talas Vadisinde Kenkol'daki mezarlar Asya Hun (Xiongnu) stiline (ahşap tabut, mevtanın yanına bırakılan silahlar, yay, kemik ok uçları ve ahşap kâseler) tipik ayırt edici yapısını barındırmaktadır. Yerel Kangju sit alanlarındaki Hun tesirinin hızlı arttığı da tespit edilmiş, bu da bir Hun – Kangju karışımı kültürün tam anlamıyla neşet ettiğini göstermiştir. Yine aynı dönemlerde Kazakistan'da Sir-derya üzerinde Jeti-asar'daki Hun tipi tunç kazanlar ve kil çanaklar bölgedeki Hun (aynı zamanda doğrudan sonraki dönem Ak Hunlarında da görülmektedir) varlığına işaret ederken; Çar-dara'da da Orta Sir-derya boyunca bulunan tipik Hun tunç kazanları ve toprak çanak çömlek kapları da Asya Hun stiliyle aynıydı. Lakin burada da halkın büyük oranda Kangju olduğu görülmektedir.⁸ Kangju – Soğd aynileştirmesi ve Hunlar bağlamında önemli bir bilgi de Soğdlulardan gelmektedir. Çin'den Roma'ya geniş bir coğrafyada tüccar ve politik kimlikleriyle bilinen ve Orta Asya – Çin hattındaki halkları çok iyi tanıyan Soğdlular, yazılı belgelerinde Asya Hunları ve Batı Türkistan'daki Hunlar için ortak bir şekilde *xwn* adını kullanmışlardır.⁹ Bu durum *Xiongnu* – Hun eşleştirmesi açısından da büyük önem arz etmektedir.

MS IV. yüzyılın ikinci yarısı Hun adının tarih literatürüne cihan-şümul bir şekilde kazanacağı süreç olacaktır. Batı Türkistan ve Avrupa'ya sokulan Hunlar'ın adını genel itibariyle Batı kaynaklarında (Latin–Grek) *Chionitae*, *Chunni/Hunni*, *Χοῦνοι*, *Χουννί*, *Οὐνοί*, *Οὐαρρουνίται*; Orta Pers. *Hyôn* (*Xiyon*), *Hyaona*; Soğd. *Xwn*; Erm. *Hon-k'*; Süry. *Hün*; Hint. *Hünā*; Hotan Sak. *Huna* şeklinde görmekteyiz – Onların peşinden hükümdarları [*Qidolo*]/*Chito-lo* = *Kidara*'nın adına isnaden bilhassa Kuzey Hindistan'da etkin olan Kidarit Hunları: Hint. *Huna*, Orta Persçe.

Yearbook, 69, 1997, s. 83; Bryan K. Miller, *Power Politics in The Xiongnu Empire*, Phd Thesis, University of Pennsylvania, 2009, s. 152: <https://core.ac.uk/download/pdf/76382562.pdf>; Ying-shih Yü, *agm*, s. 142-148.

⁴ L. R. Kyzlasov, “Northern Nomads”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris, 1996, s. 315.

⁵ Sarah Laursen, *Leaves that Sway: Gold Xianbei Cap Ornaments from Northeast China*, University of Pennsylvania (Department of East Asian Languages and Civilizations), unpublished Phd Thesis, 2011, s. 19-22; Hyun Jin Kim, *Hunlar*, Gumbel Yayınevi, Ankara 2020, s. 29.

⁶ Barfield, *age*, s. 80; Ying-shih Yü, *agm*, s. 149; L. R. Kyzlasov, *agm*, s. 313.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 68; Crespigny, *agm*, s. 5.

⁸ Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomads of Northern Central Asia After The Invasion of Alexander”, *History of Civilizations in Central Asia*, C. 2, s. 460-462: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-northern-central-asia-after-invasion-alexander>. (Erişim: 20/06/2021)

⁹ MS 313 civarında Kansu'da yaşayan Nanai-Vandak isimli Soğdlu bir tüccarın Semerkand'daki başka bir tüccara gönderdiği Soğdça mektupta Çin'de kıtlık baş gösterdiği ve başkent Luoyang ile Ye şehrinin *Xwn*'lar tarafından tarumar edildiğini yazmıştır. Nanai-vandak, “Sogdian Ancient Letter II”, *Telling the Sogdian story: A Freer/Sackler Digital Exhibition Project*, accessed August 7, 2021: <https://kimon.hosting.nyu.edu/sogdians/items/show/851>; Denis Sinor, “The Hun Period”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, s. 178-79. Ayrıca Batı Türkistan sahasındaki Hunlar için genel olarak Soğdların kullandığı “*xwn*” adı için bkz. Andrey Kubatin, “Muğ Dağı Soğd Arşivi Belgelerinde Görülen 'Hun' ve 'Türk' Terimleri Üzerine”, *XVII. Türk Tarih Kongresi (C. II-I. Kısım)*, Ankara, 15-17 Eylül 2014, s. 55-60.

Xiyôn/Hyaona/Hyon, Erm. [*Honk ve Kuşank*], Çin. *Xiao Yuezhi* (Küçük Yüceği) – Son olarak Ak Hunlar ya da diğer adlarıyla Eftalitler [Çin yıllığı *Liang Shu* tıpkı *Kidarit*'de olduğu gibi Eftalit adının da hükümdar ismi olduğunu belirtmiştir: “*Hua ülkenin adıdır kralları Yandaiyilituo'dur*” (*Yeptalitha*): Grek kaynaklarında – *Eφθαλιται/Efthalitai* (ayrıca Beyaz Hun) *Αβδελαι*, Süry. kayn. – *Ephthalita, Tedal*; Erm. kayn. – [*hep't'hal, tetal, Kuşank*]; Soğd. *Xwn*, Orta Pers. *éftâl, Hephtal* ve *Hévtâl* adıyla geçerler); Hint. – *Hūna* ve *Sveta Hūna* (Beyaz Hun) Bactri. *ebodalo* (*ηβοδολο*); Arap kaynaklarında – *Haytal, Hetal, Heyâtelit, Hayetal*, Çin kaynaklarında *Hua, Yeda/Yeh-ta/I-ta, Yitian/I-t'ien, Yen-tai-i-li-t'o* adlarıyla geçmektedirler.¹⁰

MS 350 – 370 tarihleri arasında gerçekleşen büyük Hun göç hareketi Doğu ve Batı kaynaklarında yerini almaktadır. Bilhassa Avrupa'da meydana getirecekleri etki gerek meşhur “Kavimler Göçü” hadisesi, gerekse de Attila gibi efsaneleşmiş bir aktörü ortaya çıkartmalarıyla hem Avrupa coğrafyasının demografisini köklü bir şekilde değiştirecek hem de Batı Roma'nın tarihe karışması ve Batı kültürünün klasikleşmiş değerleri Antik Yunan – Roma medeniyet kavramlarını Avrupa Yeniçağına kadar tarihin tozlu raflarına kaldıracaktır. Orta Asya'da ise bu tesir, VI. yüzyılın ikinci yarısındaki Türk fetihlerine zemin hazırlayacak ve bölgenin güçlü bir şekilde Türkleşmesini sağlayacaktır. MS IV. yüzyılda Batı'daki faaliyetleriyle adlarını ilk duyuran Hun grubu Latin kaynaklarındaki *Chionitae* olmuştur. *Chionitae* adı ilk kez kendisi aynı zamanda Roma ordusunda bir subay olan tarihçi Ammianus Marcellinus'da MS 356 yılı olaylarıyla ilgili olarak geçmektedir.¹¹ Çin kaynaklarında [Wei Shu (102)-Tong Dian (193)] verilen bilgiler de Batı Türkistan Hunları'nın en meşhur grubu olan Ak Hunlar'ın (*Hua – Yeh-ta/Yeda/İ'ta/Yida*) Altay Dağları'nın güneyinden, Soğdiyana'ya göçüşünü neredeyse çok yakın bir kronolojiyle vererek zamansal sürecin örtüşmesine katkı sağlamaktadır. Ak Hunlar'ın (*Yeda*) haraç ödemek için Tabgaç sarayına ilk kez *Tai'an*'ın ikinci yılında yani MS 456'da geldikleri bilinmektedir. Bu bağlamda en geç MS 366-376 tarihleri arasında Soğdiyana'yı işgal etmiş olmalılardır.¹² Bu bağlamda Marcellinus'un, Sasanilerin doğu sınırını tehdit eden Hunlardan (*Chionitae*) bahsetmesi, eş zamanlı ya da en azından *Hua*'lar (*Yeh-ta/Yeda*) onlara sonradan katılsa da çok yakın zamanlı bir Hun hareketine işaret etmektedir. Wencheng döneminin (452-466 ve heyet tarihi 456) 80-90 yıl öncesi ve Kral Huni'nin üçüncü jenerasyon olması gibi “zamansal verilere” bakıldığında Hunların bölgeye gelişi 360 civarı ve hatta Marcellanus'un haber verdiği 356 civarları olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu zamansal netlik gerçek anlamda büyüleyicidir. Yani MS I. yüzyılın sonlarından itibaren Sirderya hattında yoğunlaşan Hunlar IV. yüzyılın ortalarında gelen yeni bir Hun hareketiyle ivme kazanmış, bu itki bir taraftan daha batıya doğru bir akın ve fetih (Soğdiyana'nın kalbi Maveraünnehir, Toharistan ve Doğu İran) sürecini başlatırken diğer taraftan kuzeyde ise 370'lere doğru Azak Denizi'ni aşarak Avrupa'ya yönelecek bir kasırgaya dönüşmüştür.

2. Batı Türkistan Hunları'nın Geleneklerine Dair Kayıtlar

Marcellinus gerek İran sınırlarındaki Hunlar (*Chionitae*) gerekse de Avrupa'ya giren Hunlar'ın (*Hunni/Chunni*) çağdaşı olarak haklarında birinci elden bilgi veren yegane kaynak olması hasebiyle de büyük önem taşımaktadır. MS 359'da Sasanilere karşı Diyarbakır Kuşatması'nda Roma ordusunda bir subay olarak kentin savunmasında görev alan Marcellinus, Sasanilerin müttefiki olan Hun kralı Grumbates'in savaş meydanında ölen oğlunun cenaze merasimini anlatırken onların defin gelenekleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir.¹³

Balbal oldukları neredeyse kesin olan “ölü heykeller”, yedi gün (?) boyunca devam eden yeme içmeler ve söylenen sagular, göğüslerine vurarak içli içli ağlayan kadınlar, askerî teçhizatlarıyla yakılan ceset; tüm bu gelenekler bizlere bir Gök Türk yağunu (defin merasimini) hatırlatmaktadır.¹⁴ Romalıların törene herhangi bir

¹⁰ K. Enoki, “On the Nationality of the Ephthalites”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Tokyo, 1959, s.1, 4-7; Zeimal, “The Kidarite Kingdom in Central Asia”, s. 123, *History of Civilizations of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, C. 3, Paris, 1996; Éva Aradi, “The Yue-chis, Kushans and Hepthalites”, *Journal of Eurasian Studies*, 2, 2010, s. 50; Mehmet Tezcan, “V. – VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi”, *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, c. 2, 2010, s. 275-277; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yay., 2002, s. 47; bkz. Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 119-120.

¹¹ *The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra, 1902, s. 98-99.

¹² “*Sute ülkesi Cong (Pamir) Dağları'nın batısındadır. Eski zamanlarda Yancai denirdi aynı zamanda Wennasha da denir... [İmparator Wencheng zamanında ilk kez haraç ödemek için elçilik-heyeti gönderildi] Xiongnu'lar evvelce krallarını öldürdü ve ülkeyi ele geçirdi. Kral Huni ile onların hükümdarlarının üçüncü nesline (jenerasyon) gelindi...; “Yeda devleti Gaoche'lerin bir koludur. Kökenleri Büyük Seddin kuzeyindedir ve imparator Wencheng zamanından 80-90 yıl kadar önce Altay Dağları'ndan (Jin Shan) güneye indiler”; Bkz. Taishan, “History of the Yeda Tribe (Hepthalites) Further Issues”, *Eurasian Studies*, ed. Yu Taishan-Li Jinxiu, vol. 1, Beijing: Commercial Press, 2011, s. 83-84. Tabgaç Devleti (Kuzey Wei) resmi kayıtları olan Wei Shu (fas. 102.)'deki bilgiler – kayıp kısımlarının kopyası olan Bei Shi 97'de yer aldığı bilinmektedir – Tabgaçlar'a en az 13 elçilik heyeti gönderen Ak Hunlar'a, Tabgaçların da iki heyet gönderdiği kaydedilmiştir.*

¹³ *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, s. 186. “... mevta silahlarıyla geniş, yüksek bir odun-yığının üzerine taşındı. Etrafına her birinin üzerinde adeta mezardaki ölü adamlar gibi görünen heykellerin bulunduğu on (10) divan özenle yerleştirildi. Geleneklerine göre tam yedi gün boyunca tüm erkekler cemaatler ve topluluklar halinde yiyip içtiler, dans ettiler, kederli şarkılar söylediler... Vücut yakıldıktan ve külleri toplanıp gümüş bir vazoya konulduktan sonra, babasının kararı uyarınca toprağa gömülmek üzere ana vatanına götürüldü...”

¹⁴ “Cesedi otağın içerisine koyarlar... Otağın etrafını yedi defa atla dolaşırlar, kapısının önüne geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Ardından herhangi bir günü belirliyorlar ve o gün ölen kişinin atını, elbiselerini, kullandığı eşyayı cesediyle birlikte yakıyorlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbiseleri ve kullandığı eşyaları aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir... İlkbahar ya da Yazın ölenler, çayırın, ağaçların sararıp düşmesine kadar bekletilir; Sonbahar ya da Kışın ölenlerin külleri ise çayırın, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi. Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlardı ve

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV-VII. YY.)

temsilci gönderdiğine dair bir bilgiye rastlamamakla birlikte, Marcellinus'un kuvvetle muhtemel cenaze törenini surların üzerinden izlemesi nedeniyle –ya da küllerin gümüş bir kâseye konulması gibi kendisine aktarılmış muhtelif kısıtlı bilgiler de olabilir – silah arkadaşlarının mevtanın çevresinde atlarla yedi defa dönerek, her dönüşten sonra yüzlerini kesme geleneğini görememiş olma ihtimali yüksektir. Marcellinus'un "yedi gün" süren cenaze töreni kaydı ise belki de Çin kaynaklarında aktarılmayan bir ayrıntıdır. Burada muhtemelen en kritik nokta Hunlarda (aynı zamanda Türk kökenli Gaoche/Töles boylarında) rastlanmayan lakin Gök Türk ve eski Kırgızlarda görülen kremasyon işlemidir. Genç prensin vatanına gömülmek istendiği için "kremasyon" işleminin bu duruma has bir istisna olabileceği de düşünülebilir. Belki de Grumbates, cesur oğlu için yapılacak son işlemi, yani küllerin gömülürken öldürdüğü kişilerin balballarının dikilmesi geleneğini de bizzat toprağa düştüğü savaş meydanında kahraman silah arkadaşlarıyla birlikte tertip etmek istemişti.

Türkmenistan'ın kuzeyinde Kanga-Kala ve Kunya-Uaz'da MS IV.yüzyıl ile tarihlendirilen kremasyonla defin yapılmış mezar alanları tespit edilmiş; yanmış kafataslarının antropolojik bakımından sadece mongoloid unsurlardan oluşması nedeniyle doğrudan Chionitlerle ilişkilendirilmişlerdir.¹⁵ Bu durum doğal olarak Chionitlerin ölümlerini yaktıktan sonra defnetme geleneğine sahip olduklarını göstermektedir.

Başta yuğ merasimleri olmak üzere Altaylı kavimlerde bilhassa Türk boylarından rastlanan "yüz kesme (ayrıca Sakalarda ve Ak Hunlar'da görülen kulak kesme)" geleneğine Chionitler gibi temelde aynı membanın mensupları olduğunu düşündüğümüz Avrupa Hunları ve Ak Hunlar'da açık bir şekilde rastlanmaktadır. Batı kaynaklarında Avrupa Hunları ve Gök Türkler'de bu âdetten açık bir şekilde bahsedilmekle birlikte¹⁶, aynı zamanda Hint kaynağı Kâlidâsa'nın *Raghumvaṃśa*'sında *Huna* (Ak Hun) kadınlarının savaş alanında ölen kocaları için ağıtlar yaktıkları sırada yüzlerini de kestikleri belirtilmiştir [IV (180-181)].¹⁷ Çin kaynağı *Liang shu*'da ise Ak Hunlar'da ebeveynleri ölen çocukların defin töreni sırasında kulaklarından birini kestikleri ifade edilir.¹⁸ Yine, Avrupa Hunları ve Ak Hunlarda görülen bir başka ortak özellik de "yapay kafatası deformasyonu" uygulamasıdır.¹⁹

Yukarıda da belirttiğimiz üzere aynı göç stokunun bir kolu olan fakat Ak Hun (Eftalit) adıyla bilinen Hun taifesinin, kültürel yapılarına dair kaynaklarda aktarılan kayıtlarla devam edeceğiz. MS VI. yüzyıl Çinli seyyah ve budist hacı Song Yun (MS 519-520) zirve döneminde ziyaret ettiği Yeda/Yeh-ta ülkesi ve ahalisi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. 519 senesinin Hotan'dan sonra Yeda (Ak Hun/Eftalit) topraklarına giren Song, Hun kağanı ve hatununu görme fırsatı bulmuştur:

"Surlarla çevrili şehirleri yoktur. Sürekli hareket halinde bir ordu bulundurmak suretiyle düzeni sağlarlar. Keçe çadırlarda yaşarlar. Su ve otlakların peşinden giderler. Yazları serin, kışları sıcak yerlere yavaşlar. Yazı bilmezler. Görgü kuralları ve dinleri kusurludur... Eftalit hükümdarı pamuk (dokuma) büyük bir otağ gerdirdi. 40 pu genişliğinde bir alana kuruldu. Kilimler ile çevrili bir duvar yapıldı... Yeda/Yeh-ta memleketi hükümdarının karısı da ipek elbise giyerdi... Başına 8 chi uzunluğunda bir boynuz ve 3 chi uzunluğunda bir mercan takardı... Başları yine benzer boynuzlarla donanmış yuvarlak ve arkaya doğru sarkıktır..."²⁰ Song Yun raporunun devamında onların dinleri için şunları yazmaktadır: "Büyük çoğunluğu Budizm'e inanmaz. Waishen ya da yabancı tanrılara taparlar. Canlı hayvanları öldürerek etlerini çiğ halde yerler – Canlıları öldürüp kanını (döker) ve yerlerdi". 520'de Gandahar'a ulaşan Song, burayı yöneten Ak Hunlar hakkında ise şunları belirtir: "Halkı, fitratı itibarıyla zalim ve kindar bir tabiata sahiptir. En barbarca zalimlikleri tatbik ederler. Budizm'e inanmazlar, fakat *Guishen* ya da iblislere ibadet etmeyi severler"²¹. Taptikları "Yabancı tanrılar" hususu hakkında Liang-shu'da ise şu bilgiler yer alır: "Onlar, Tianshen/T'ien-shén ya da Gök Tanrı'ya ve Huo shen/Huo-shén ya da Ateş Tanrısına taparlar. Her sabah, ilk iş olarak çadırlarından dışarı çıkarak tanrılarında dua ederler ve daha sonra kahvaltılarını yaparlar. Sadece bir kere secde ederler".²²

Song Yun'den yaklaşık 145 yıl sonra (MS 664 civarı), bölgeye giden bir başka Budist Çinli Xuan Zang'ın raporları gerek Hunların bölgedeki varlığının devamı gerekse de söz konusu dönemde bölgelerindeki dinsel ve kültürel yapı hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Ak Hunlar'ın *Duhuo*luo'daki (Toharistan) en büyük merkezi Bedehşan'ın batısındaki *Ximodaluo* idi. Burası Gök Türk fethinden sonra da Ak Hunların önemli merkezlerinden

küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atlarla etrafında dolaşip yüzlerini keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Yere dikilen bütün taşların [balbal] sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan at ve koyun kafaları dikili taşların üstüne asılırdı..."; bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 112.

¹⁵ Aydogdy Kurbanov, *The Hephthalites (Archaeological And Historical Analysis)*, PhD Thesis, Free University Berlin, 2010, s. 124-125.

¹⁶ *Marcellinus, age, s. 577-578; The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, 1915, s. 86-87, 123. Gök Türkler için bkz. R. C. Blockley, *The history of Menander the Guardsman.*, Francis Cairns Pub., Liverpool, 1985, s. 177.

¹⁷ *The Raghuvaṃśa (The Story of Raghu's Line by Kâlidâsa)*, translated by P. de Lacy Johnstone, Aldine House, London, 1902, s. 34.

¹⁸ Enoki, *agm*, s. 4, 49-50. Liang Shu [böl. 54]: "Ölü gömülürken, mevtâ aşıp bir tabuta konulur. Ebeveynlerinden biri öldüğünde, çocuk kulaklarından birini keser. Defin işlemi bittikten sonra her şey normal seyrine döner".

¹⁹ Kim, *age*, s. 64.

²⁰ Kürşad Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 289-290.

²¹ Yıldırım, *agm*, s. 290; Enoki, *agm*, s. 45.

²² Enoki, *agm*, s. 45-46.

biri olarak kalmaya devam etmiştir²³. Xuan Zhang *Ximodaluo/Hsi-mo-ta-lo* (Xuan Zhang burayı *xueshanxia* şeklinde tercüme etmiştir: Karlı Dağların altı) yani Sanskrit karşılığı olan *Himatala* (Karlı Ova)²⁴ halkının gelenekleri hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.²⁵

Song Yun ve Xuan Zang'ın raporları gibi Çin hanedan yıllıklarında [*Weishu* (= *Beishi*), *Zhoushu*, *Suishu*] da Ak Hunlarla ilgili olarak; hükümdarları da dâhil olmak üzere keçe çadırlarda Yazlak-Kışlak hayatı süren göçebeler oldukları, surlarla çevrili şehir veya kasabalarının bulunmadığı kaydedilmektedir²⁶. Her ne kadar Çin kaynakları Ak Hun hükümdarının ülkeyi idare ettiği *Badiyan/Pa-ti-yen* isimli duvarlarla çevrili başkentinden²⁷ ya da doğal olarak Soğdiyana ve civar bölgelerindeki duvarlı kentlerden bahsediyor olsalar da genel itibarıyla esas Hun halkını Gök Türklerle aynı geleneklere sahip Budizm'den uzak (Gök Tanrı ve başka yabancı tanrılara dua eden), şehirlerde oturmayan keçe çadırlarda yaşayan sürüleri için otlak peşinde giden, zalim-sert tabiatlı, hayvan kurban eden, sürekli hareket halindeki süvari birlikleriyle asayiş sağlayan tipik atlı savaşçı göçerler olarak tarif etmişlerdir.²⁸

Çinli Budist hacılar ve Çin hanedan yıllıklarının ortak tespitleri bir başka örfi hususta daha örtüşmektedir: Türk bozkır kültüründe yer almayan lakin Ak Hun ülkesinde görülen kadınlardaki “boynuzlu şapka” geleneği ve poliandrik (çok kocalılık) aile yapısı. Song Yun ve Xuan Zang kadınlardaki “boynuzlu şapka” geleneğinden bahsetse de – yukarıda da belirttiğimiz üzere Song Yun bu şapka tipini Ak Hun hükümdarının hatununda da görmüş, Xuan Zang ise bu boynuzlarla ilgili erkek ve kadın tarafının ebeveynlerini temsil ettiğine dair bir açıklama yapmıştır. Özellikle Çin hanedan yıllıklarında [*Zhoushu*, *Liangshu* (54) ve *Sui shu* 83(4a) – *Tongdian* (193): Toharistan maddeleri] bu şapkaların toplumdaki poliandrik yapıyı gösteren bir emare olduğu açık bir şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu kayıtları özetle şu şekilde maddeleyebiliriz: **1)** kadınlar hayvan derileri giyer ve başlarına altın ve gümüşle süslenmiş 6 *chi* (eski 1 *chi* = 23,1-24,3 cm civarı) uzunluğunda – yukarıda da belirttiğimiz üzere boynuzların Song Yun 8 *chi*, Xuan Zang 3 *chi* uzunluğunda olduğunu yazar – ahşaptan boynuzlar takarlar. Kadın az olduğundan erkek kardeşler aynı kadınla evlenir; **2)** ülkede erkek kardeşlerin müşterek tek karısı vardır. Eğer kocasının erkek kardeşi yoksa kadın şapkasına tek boynuz takar. Eğer kocasının erkek kardeşleri varsa onların sayısı kadar boynuz takar (5 ya da 10 boynuz takanlar vardır); **3)** erkek kardeşler ortak olan karılarıyla dönüşümlü birlikte olurlar ve doğan çocuk en büyük abiye ait kabul edilir.²⁹

Esasında Hunlarda görülmeyen bu geleneklerin Toharistan sahasının yerel bir kültürü olduğunun bize göre en güçlü kanıtını VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgede bulunan Koreli Budist rahip Hui Chao'nun (Hyecho/Hye Ch'o) notlarından öğrenmekteyiz: “*Toharistan'dan, Kapisa, Bamiyan ve Zabul'a kadar uzanan sahada on veya beş ya da üç erkek kardeşin ortak tek bir karısı vardır...*”³⁰ Ve yine Hui Chao'nun Jibin (Kapisa) maddesinde ise belki de aradığımız cevabı bulmaktayız: “*Bu ülkenin halkı Hu'lardandır[MS IV. yy.'dan itibaren Hu tabiri özellikle Soğdlular ve diğer İrani halklar için kullanılmıştır]. Orduları ve hükümdarları Türk'tür [Tujue/Gök Türk]. Giysileri, dilleri, yiyecekleri Toharistan halkı ile benzerlik gösterir... Shaxi Tapınağı adı verilen bir tapınak vardır. Hükümdar ve saray ileri gelenleri ve halk her gün buraya gelerek ibadet eder. Ülkenin insanları Budizm'in Hinayana mezhebine mensupturlar*”.³¹ Chao kayıtlarında Gandhara, Hetuo (Kuzey Pakistan), Xieyu (Toharistan'ın güney-batısı), Guduo gibi birçok ülkede Kapisa'nın (Jibin) benzeri bir siyasi-sosyolojik yapıdan bahseder³²; yani Türk idarecilerin yönetimindeki İndo-İrani halklar. Geleneksel bir Türk bozkır yönetim anlayışı olan bu sistem galip olasılıkla Hunların bakiyesiydi. Poliandri'ye geri dönersek, tarihi ve coğrafi etkileşimler bağlamında bu kültürün, Toharistan – Tibet – Hindistan kökenli ya da bir başka deyişle İndo-İrani – Tibet tabusal geleneği olması kuvvetle muhtemeldir.

Türk dünyasında görülmeyen bu “yabancı” âdetin varsayımsal olarak Kidarit Hun – Küçük Yüceci bağlantısı üzerinden “bozkır Hun halkı” arasında da yaşanmış olma ihtimali var mıdır? Kadim Türk aile yapısına uzak bu

²³ Enoki, *agm*, s. 12, 34-36.

²⁴ Daniel Balogh, *Hunnish Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History*, Barkhuis, 2020, s. 100.

²⁵ Daniel Balogh, *age*, s. 102. “*Halkı, sert tabiatlı ve şiddet eğilimlidir. İyi ve kötü arasındaki farkı ayırt edemezler. Kaba saba ve görgüsüz gibi görünseler de tavırları asilcedir. Gelenekleri ve davranışları tıpkı deri ve keçeden kıyafetleri gibi Tujue'lere (Türkler/Gök Türkler) benzer. Evli kadınlar, başlarına 3 chi yüksekliğinde ahşaptan bir boynuz takarlar. Boynuzun önünde iki dal kocasının ebeveynlerini temsil eder; üstteki dal kayınpederi, alttaki dal ise kaynanasını. Onlardan biri öldüğünde, şahsı temsil eden dal başlıktan çıkartılır. Her ikisi de öldüğünde gelin boynuz şapkasını takmayı bırakır. Atalarının güçlü bir krallığı varmış ve hükümdarı Sakya soyundanmış... Yaşam alanları Tujue'lerle bitişik olduğu için onların bazı gelenek ve göreneklerinden etkilenmişlerdir... Her biri ayrı bir hükümdarın denetimi altında etrafi duvarlarla çevrili onlarca kent kurmuşlardır. Keçe çadırlarda yaşar ve bir yerden başka bir yere hareket ederler...*”

²⁶ Enoki, *agm*, s. 10, 50 (dn.: 5).

²⁷ De la Vessaire, “Is there a ‘Nationality of Hephthalites?’”, *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 2003, s. 123.

²⁸ Siyasi kültür bağlamında da başta Hint kaynakları olmak üzere Çin ve İslam kaynaklarından (aynı zamanda numizmatik verilerde) aktarılan bilgiler Türkistan-Toharistan-Kuzey Hindistan'da hüküm süren Hunların Türk dünyasına ait *tegin/tigin* ve *Yabgu/Javula/Jabula*, Hakan/Kagan ve Hatun/Katun gibi unvanları da kullandıklarını göstermektedir; bkz. Taishan, “History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues”, s. 81; Enoki, *agm*, s. 19.

²⁹ Enoki, *agm*, s. 51.

³⁰ Enoki, *agm*, s. 51.

³¹ Eyüp Sarıtaş, “Seyyah Hui Chao'nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, 16, 2010, s. 111-112.

³² Sarıtaş, *agm*, s. 110-114.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

âdetin, atlı-savaşçı bozkır yaşam tarzları ve antropolojik benzerlikleri nedeniyle Hun-Türk dünyası içinde algılanmış bir Küçük Yüeci-Qiang (kuzey proto-Tibet kavmi)³³ etkisi olabilir miydi? Bu noktada devreye siyasi ve kültürel tarihleriyle ilgili haklarında çok az bilgi bulunan Kidarit Hunları girmektedir. Gandhara merkezli olarak 477'ye kadar Tabgaçlara (Kuzey Wei) elçiler gönderdikleri bilinen Kidaritlerle ilgili olarak Çin kaynaklarının en dikkat çekici vurgusu bize göre *Xiao Yuezhi* yani Küçük Yüeci kökenleri üzerine yapılan atıftır. V. yüzyıl Doğu Roma tarihçisi Priskos (Priscus)'da "*Kidarita* Hunları"³⁴ şeklinde tesmiye edilen Kidaritler, Çin yıllıklarından Weishu'da, kuzey Hindistan'da eski Büyük Yüeci (Da Yuezhi) mülkleri üzerine oturmuş ve ilk hükümdarları *Jidououlo*'ya [Kidara/Kidirti? (Eski Türk.: Batı)]³⁵ atfen bir Küçük Yüeci soyu olarak kaydedilmektedirler.³⁶ Her ne kadar Çinliler ve hatta Ermeni-Süryani kaynakları eski Büyük Yüeci-Kuşan mülklerinde oturan Hunları seleflerinin isimleriyle tesmiye etseler de – aynı zamanda Hunlar'da meşruiyetlerini güçlendirmek için bilhassa Kuzey Hindistan'da kendilerini onların devamı olarak ilan etmişlerdir – Weishu'da hükümdarın Küçük Yüeci kökeni ifadesi önem arz etmektedir. Zira, Hunların bir hanedan sülalesi olması kuvvetle muhtemel olan bu taifenin, Küçük Yüeci'lerle (Xiao Yuezhi) karışmış olması ya da bizatihi Küçük Yüeci soyundan inme bir Hun sülalesi olma ihtimalleri yadsınmaz. Sonraki Zhao ya da Jie (MS IV. yy.) denilen Hun hanedanını kuran Shi Le'nin dayandığı soy olan Qiangqu Xiongnu ya da geldikleri bölgeye hitaben Jie Hunları için de kaynaklarda Küçük Yüeci³⁷ kökenli oldukları bilgisinin bulunması Kidaritlerin bir Hun-Küçük Yüeci (Tibetlileşmiş) karışımı zümre olması varsayımını daha da güçlendirmektedir. Dolayısıyla, Türk bozkır gelenekleriyle ilgisi olmayan poliandrik aile yapısına, Tibet ve Hint-İrani sosyal yapılarının dışında "Hun" adı altında farklı etnik bozkır-göçebe gruplarında da rastlanılmış olunabileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

Buna ek olarak Bizanslı tarihçi Procopius'da bahsedilen "şölen ortağı" erkek arkadaş grupları arasındaki "gönüllü intihar" âdeti de tipki "poliandri" gibi eski Türk bozkır kültüründe rastlamadığımız diğer bir gelenektir. Procopius *Savaşlar Tarihi* adlı eserinde bilindiği üzere Ak Hunlarla (Eftalitler) ilgili olarak Hunların bir kolu oldukları; diğer Hunlardan farklı olarak beyaz ve güzel bir görünüşe sahip oldukları; yerleşik hayat sürdükleri ve yazılı kanunlara sahip bulduklarını belirttikten sonra "şölen arkadaşlığı/şölen ortaklığı" diyebileceğimiz bir gelenekten söz etmektedir³⁸. Erkekler arasındaki bu "şölen ortaklığı" kavramının, genel itibarıyla hayatları savaşlar, çoban hayatı ve doğayla mücadele üçgenine geçen geleneksel bozkır göçebe kültürüne uymadığı aşikârdır. Bu "ilginç" geleneğin de yine Marguş (Margiana)-Toharistan (Baktriya)-Maveraünnehir (Soğdiana) üçlüsünün kadim yerleşik kültürlerinin bir özelliği olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Procopius'un Ak Hunlar'ın "göçebe yaşam tarzı" ve bölgenin "yerleşik ahalisi" ayrımını sahadaki Çinliler kadar net yapmadığı da kesindir. Lakin Ak Hunlar'ın diğer Hunlara göre beyaz ve güzel çehreli olduklarına dair kaydı eş zamanlı olarak VI. yüzyıl Hint astronomu Varahamirih'a'nın, *Brhat Samhita* (XI) adlı eserindeki Hun tanımlamasıyla örtüşür – Varahamirih'a, onlara, Hintçe "*Śveta Hūna*" yani "Ak Hunlar" demektedir.³⁹

Kültürel gelenekler bağlamında son olarak "Tabgaç-Siyenpi" iddiasına değinerek dini inanışlar kısmına geçeceğiz. Yeda – Hua (Ak Hun) boyunu, daha sonradan Türk Gaoche/Gaoju boylarına eklenilen "Koguryo (Kore)" kökenli olduklarını iddia ettiği Qifu Siyenpiler ile ilişkilendiren Yu Taishan, buna kanıt olarak gelenekleri bağlamında mezarlar ve duvar resimlerinde görülen bir el postürünü örnek göstermektedir. 1973'de Ningxia Hui Otonom bölgesinin Guyuan Eyaleti'nde Leizu tapınağında orta çıkartılan Tabgaç (Kuzey Wei) dönemine ait bir verniklenmiş tabutta (Taihe dönemi, MS 477-499), Siyenpi stilinde giyinmiş olan mezar sahibi bir keçe hasırın üzerinde sağ elinde bir kap ve sol elinde küçük bir yelpazeyle oturur pozisyonda durmaktadır. Bu postür esasında Tirmiz/Termiz'in kuzey-batısındaki Bolalık-Tepe'deki Ak Hun dönemi mimari sit alanındaki duvar resimlerinde yer alan imajlarla yakın benzerlikler göstermekte; resmedilen Ak Hun soyluları bir ellerinde şarap kapları bir ellerinde küçük yelpazeler tutmaktaydılar. Asıl önemli nokta ise şarap kabının tutulması esnasında parmakların konumlarının Tabgaç stiliyle birebir aynılığıydı. Her ne kadar bazı bilim adamları bu stili, Hunlarla hiçbir ilgisi olmayan doğrudan İrani daha doğrusu Soğd geleneklerinin tesiri olarak açıklasa da Taishan'a göre el parmaklarının tutuş konumlarındaki benzersiz aynılık bunun ya Ak Hun (*Yeda*) soylularının Tabgaçlar üzerinden aldıkları bir

³³ Bilindiği üzere Hunlar'a karşı alınan yenilgilerden sonra MÖ II. yüzyılın ilk yarısında göçe koyulan Yüeciler'in, Tibet Platosu civarına yerleşen grubuna Küçük Yüeci'ler (Xiao Yuezhi) denilmiştir. Bu kitle, zamanla bölgedeki proto-Tibet kökenli Qiang'lar ile karışarak kültürel, dilsel ve genetik bakımlardan onların tesiri altına girmişlerdir. Bkz. Taishan, "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1998, s. 49-50, 63 (dn. 16).

³⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları*, s. 62, 66-68.

³⁵ Hyun jun Kim, *Hunlar*, s. 52

³⁶ Xian Wang, "A Study On The Kidarites: Reexamination of Documentary Sources", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 19, Harrowitz Verlag-Wiesbaden, 2012, s. 251-252; Taishan, "History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues", s. 86-87.

³⁷ Stephen G. Haw, *Beijing – A Concise History*, Routledge, 2006, s. 201; David B. Honey, "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", *JAOS*, 110 (4), 1990, s. 616-619.

³⁸ Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, I. bsk., 1914: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/16764/pg16764-images.html>; Mızrak, *age*, 157-158: "varlıklı olanları yirmi veya daha fazla kişiyi bir araya getirir, duruma göre hayat boyu devam eden şölen arkadaşları olurlardı. Tüm servetlerini paylaşır ve bir nevi ortak mülkiyetin tadını çıkarırlardı. Eğer bu topluluğu meydana getiren adam ölürse, gelenekleri gereği şölen arkadaşları da canlı olarak mevtayla birlikte mezara gömülürdü..."

³⁹ Taishan, "History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues", s. 77.

tesir ya da her ikisinin de sahip olduğu ortak bir kültüre işaret ettiğini – yani Siyenpi kökeni – ileri sürmüştür.⁴⁰ Tabii ki bu durum bize göre kökenlerden ziyade kültürel bağlamda algılanması gerekir. Burada hadise kaynaklardan anlaşıldığı üzere karşılıklı elçilik heyetlerinde sundukları bağlılık düşünüldüğünde Hunların (MS V. yy.), aristokratik Çin kültürünün temsilcisi olan bozkır kökenli Tabgaçlar'a (Hun-Siyenpi karışımı) karşı sergiledikleri “ast-üst ya da kısmen vasal-süzeren” ilişkisinin bir yansıması olarak görülmelidir. Esasında Ak Hunlarla ilgili olarak Siyenpi kültürel tesiri olması muhtemel bir başka ilginç bağlantı da onların kötü ruhları kovmak için ölü bir köpeği etrafta sürükleyerek dolaştırdıklarına dair kayıtlardır.⁴¹ Hou Hanshu ve San Guo Zhi’de Donghu soyundan neşet eden Wuhuan ve Siyenpilerin geleneklerinden bahsedilirken onlarda köpeğin çok önemli bir yere sahip olduğu ve cenazelerde boynuna renkli ipler dolanarak kurban edilen köpeklerin, ölünün ruhu Kızıl Dağ’a (Chi Shan) dönerken yol göstereceği ve onu kötü ruhlara karşı koruyacağına inandıkları kaydedilmektedir.⁴²

3. Batı Türkistan Hunlarında Görülen Dinler

Türkistan Hunlarının dinî inanışları hususunda en önemli kaynakların, Ak Hunlar üzerinden Song Yun ve Xuan Zang’ın raporları olduğu anlaşılmaktadır. Xuan Zang, Gök Türk ve kısmen Ak Hun hakimiyeti altındaki topraklarda farklı dini akımların hâkim olduğunu belirtmektedir. Örneğin, Soğdiyana bölgesindeki izlenimlerinde Semerkand hükümdarının ve ahalisinin Buda’ya ibadet etmediklerini ve ateş kurban verdiklerini (Zerdüştlük) belirtirken içinde rahip olmayan iki manastır olduğunu yazmış⁴³, Kunduz (Tohara ülkesi) ve civarında ise halkın Üç Hazine’ye (Budizm) inandığını⁴⁴ ve Belh’in de çok büyük bir Budizm merkezi olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Budizm’den nefret ettiği ve Hinduizm’in “yıkım tanrısı” *Şiva*’ya ibadet ettiği rivayet edilen Mihirakula’nın zamanında Gandhara’ya gelen Budist hacı Song Yun ise iki jenerasyon önce bölgeye giren Hunların vahşi insanlar olduklarını, ruhlara ve iblislere kurbanlar sunduklarını, Budizm’e inanmadıkları ama yerel halkın Brahminik kasta mensup dindar Budistler olduklarını ifade etmiştir.⁴⁶ Genel olarak Çinlilerin verdiği bilgilerde Toharistan ve Kuzey Hindistan dışında Budizm’in Batı Türkistan’da çok yaygın olmadığı, Soğdiyana’da (Maveraünnehir) ise Zerdüştlüğün baskın olduğu anlaşılmaktadır. Bu da esasında bölgenin kadim halklarının kendi yerel dini inanışlarını muhafaza ettiğini göstermektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Ak Hunlar’ın ise başta “Kök Tengri” (*Tianshen*) olmak üzere ateş tanrısı (*Huoshen*) ve yabancı/iblis tanrılara (*Guishen*) ibadet ettikleri yazılmaktadır. Burada kuvvetle muhtemel İç Asya’dan getirdikleri geleneksel dinlerine bağlı kalan hakiki Hun-Türk çekirdeği gök tanrı inancına sahipken konargöçer bozkır ahalisine mensup diğer etnik gruplarda ya da onların ve/veya yerel unsurların etkisinde kalan bazı Hun taifelerinde ise farklı ibadet biçimlerine rastlanmış olması mümkündür. MS VIII. yüzyılda ise artık Toharistan ve Kuzey Pakistan’daki bazı bölgeleri idare eden Türk hükümdarların Budizm inancına mensup oldukları görülmektedir.⁴⁷

Orta Asya’da dikkatlerden kaçan lakin Hun – Gök Türk ve Uygur dönemlerinde hatta MS XIII. yüzyıl Moğolları zamanında bölgede ciddi anlamda etkin olan diğer dini akımlar ise Nesturi Hristiyanlık ve Maniheizm’dir. Ak Hun ve Gök Türk çağları ise söz konusu iki akımın Orta Asya’da filizlenerek yayıldığı dönemler olarak dikkat çekmektedir. Zerdüştlüğü bitireceği düşünülen Mani’nin İran’da öldürülmesinden sonra müntesipleri tarafından Eski Kıta’da yayılan Maniheizm, MS VI. yüzyılda Batı’da Hristiyanlığa bir tehdit olarak görülerek takibata uğramış ve ezilmiştir.⁴⁸ Lakin Doğu’da özellikle de Orta Asya coğrafyasında yaşamaya ve yayılmaya devam etmiştir. En büyük misyonerlerinin Soğdlu tüccarlar olduğu bilinen bu din sonunda MS VIII. yüzyılda Uygurlar (Böğü Kağan, 761 civarı) tarafından resmi devlet dini olarak kabul edilince zirve dönemini yaşamıştır. Doğrudan elimizde bir malumat olmamakla beraber Soğdlularla bilhassa MS IV.-VI. yüzyıllar arasında iç içe yaşayan Hunlar arasında bu dinin yayılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Orta Asya’da Maniheizm dışında ve Türkler arasında yayılmış diğer bir din olan Nesturilik ya da Nesturi Hristiyanlık (Doğu Süryani Kilisesi/Doğu

⁴⁰ Taishan, *agm*, s. 78, 82-83. VII.-VIII. yüzyıl civarıyla tarihlenen Pencikent’deki Soğd aristokratlarının resmedildiği bir freskte görülen aynı parmak stilini Taishan, “Yeda” yani Ak Hunların Soğdlar üzerindeki etkisiyle açıklamaktadır.

⁴¹ Kurbanov, *The Hephthalites (Archaeological And Historical Analysis)*, s. 123.

⁴² E. H. Parker, *A Thousand Years of The Tartars*, Kelly&Walsh Limited, 1895, s. 122-123; Mairagul Kharjaubai, *San Guo Zhi ve Hou Han Shu’ya Göre Wu-Huanlar ve Xian-Beiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003, s. 11-12, 19, 32.

⁴³ İ. Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültür, Ritüeller İle İkonografi (MS 8. Yüzyıla Kadar)”. *Art- Sanat Dergisi*, 3, 2015, s. 64. Hui Chao (MS VIII. yüzyıl) Buhara, Semerkand, Kiş, Maimarg, Şaş, Kaputana halkının ateşperest olduğunu, sadece Semerkand’da içerisinde bir rahip olan tek bir manastırın bulunduğunu ifade etmiştir.

⁴⁴ Gürhan Kırilen, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *AÜDTCF Dergisi*, 53 (1), 2013, s. 77.

⁴⁵ Enoki, *agm*, s. 30.

⁴⁶ Taishan, “History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues”, s. 93-94.

⁴⁷ Sartaş, *agm*, s. 110-114.

⁴⁸ K. Rudolph, “Maniheizm”, çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 2002, s. 382. İç Asya’dan getirdikleri kendi kadim dinlerinin yanında buldukları bölgelerle bağlantılı olarak Budizm, Zerdüştlük, Hinduizm ve muhtelif İndo-İran tanrılarında da ilgi duydular. Bu terkibe aynı zamanda Orta Asya’da yeni yeni yayılmaya başlayan Nesturi Hristiyanlık ile kuvvetle muhtemel Maniheizm’i de dâhil ettiler. Sasani İran’ında gnostik yahudi bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelen Mani (MS 216-277) dini düşünceleriyle zengin bir saha olan Mezopotamya’dan geliyordu. Kendini Zerdüş, Buda ve Hz. İsa’nın nebevi ananelerinin nihai halkası olarak görüyordu. Her bölgenin mahalli hassasiyetlerine göre kendini tanzim eden Maniheizm, bu dinlerin bütün veçhelerini birleştiren (Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük, kadim Babil dinleri, Budizm vs.) senkretik yapıda bir dindi; bkz. P. B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 67.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

Kilisesi/Asur Kilisesi/İran Kilisesi), MS 428 yılında İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul (Konstantiniye) patriği olarak atanan Nestorius'a dayanmaktadır.⁴⁹ Nesturiler 498'de Sasani İrani'nde ilk bağımsız patrikhanelerini de açarak Hristiyan kilisesine egemen olmuş, böylece resmi bir hüviyet kazanmakla kalmayarak İran Hristiyanlığının temsilcisi ve Orta Asya'ya açılan kapısı olmuşlardır. Kısa bir süreliğine Orta Asya'ya kaçan şah Kavad'ın himayesinde kalan, MS VI. yüzyıl başlarında (503 senesi civarı) Semerkand'da bir piskoposluk kuran Nesturiler, 635'de Çin'e kadar ulaşarak dinlerini Türk ve ardından Moğol boyları arasında yaymayı başarmışlardır.⁵⁰ Kavad'ın Orta Asya'ya geçişinde ona yardım eden Nesturiler arasında bulunan John ve Thomas Ak Hunlar arasında 30 yıldan fazla bir süre yaşamış ve burada evlenip çocuk sahibi olduktan sonra ülkelerine dönmüşlerdir. John ve Thomas'ın bölgede yaşadığı süreçte yanlarına daha sonradan misyonerlik amacıyla katılan Arranlı piskopos Karadusat ve dört rahiple Hristiyanlığı yaymışlardır. Ak Hun topraklarında yedi yıl kaldıkları bilinen bu rahipler, Hunlar arasında Hristiyanlığı yaymakla kalmamış aynı zamanda onlara, kendi dillerinde yazmayı da öğretmişlerdir. Ayrıca bir Ermeni piskoposun da onlara katılarak bazı Hunlara (Eftalitler) tarım öğrettiği de rivayet edilmektedir. MS 549 senesinde kuvvetle muhtemel artan Hristiyan nüfusu nedeniyle Hunların isteği üzerine Nesturi patriği I. Aba (Mar Aba) ülkeye bir piskopos göndermiştir: “*Eftalitler prensi Hudai... patriğe bir mektup yazarak Eftalit ülkesine bir piskopos istemiştir*”. MS 560'larda Ak Hun hakimiyetini ortadan kaldıran fakat bölgede Ak Hunlar ve diğer yerel unsurlarla konfederatif bir idare sürdürdüğü biline Gök Türkler arasında da Nesturiliğin yayılmaya devam ettiği bilinmektedir. Doğu Romalı tarihçiler Theophylaktos Simokates (MS VII.yy.) ve Theophanes Confessor'un (MS IX.yy.) eserlerinde 581 senesinde Sasanilerin, İmparator Maurice'e gönderdikleri Türk tutsakların “vebaya karşı korunma maksadıyla” alınlarına yaptırıldıkları siyah renkli haç dövmeleri, bölgede Nesturiliğin ne denli yayılmış olduğunun önemli göstergelerinden yalnızca biridir. Ayrıca 644 yılında Merv'de başpiskoposluk yapan Elias'ın birçok Türk'ü Hristiyanlığa çevirdiği de kaydedilmektedir. Orta Asya'da Soğdlu tüccarların tıpkı Maniheizm'deki gibi Nesturiliğin yayılmasında da önemli bir rol üstlendikleri bilinmektedir. Hristiyanlık, Hun ve Batı Türk Kağanlıkları döneminde Soğdiyana dışında Taşkent, Yedisu ve Harezm'e daha genel bir ifadeyle Türkistan sahasına ciddi bir şekilde nüfuz etmiştir.⁵¹

SONUÇ

MÖ II. Yüzyıldan itibaren Batı Türkistan'ı nüfuz alanı altına almış olan Hunlar, MÖ I. yüzyılın ikinci yarısından sonra demografik olarak da bölgeyi bir doğal yaşam alanına dönüştürmüşlerdir. MS IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise “Hun” adı Avrupa ve Türkistan coğrafyalarında hükümünü tam anlamıyla yaymış ve İç Asya'daki bilinen bin yılı aşkın serüveninden sonra Batı Avrasya, Avrupa ve Hint alt kıtasında da geleneksel bozkır imparatorluğunun temsilcisi olmuşlardır. Kagan, Hatun/Katun, Tegin/tigin ve Yabgu gibi Türk dünyasına ait idari unvanları da kullanan Batı Türkistan Hunları; Roma, Doğu Roma (Bizans), Çin, Soğd ve Hint kaynaklarından gelen sınırlı ve kısmen çelişkili bilgilere göre atlı-savaşçı bozkır kültürlerini, Sibiryaya kökenli eski dinlerini yaşamayı sürdürmüş bununla beraber tıpkı selefleri Kuşanlar'da olduğu gibi yayılma coğrafyalarındaki kadim yerleşik kültürlerin (Soğdiyana/Maveraünnehir–Toharistan–Margiana; Tibet-Nepal, Gilgit Havzası merkezli olarak eski Kuzey Hindistan) gelenek ve görenekleri, etkin dini inanç sistemleri (Zerdüştlük, Budizm, Hinduizm ve sonradan ortaya çıkan Maniheizm, Nesturi Hristiyanlık), kent mimarisi ve ileri ziraat gibi alanlardaki muhkem yapılarının kaçınılmaz etkisi altında kalmışlardır. Kısacası, Hun hâkimiyet alanlarında Hint-İrani ve Tibet nüfuz-alanlarının yoğunluğu anlaşılma ile beraber, yazılı kaynaklardaki aktarımlardan “gerçek” Hunların İç Asya bozkır kültürünü devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu bozkır dünyasına dair ipuçlarına bakıldığında ise Hun-Türk etnik ve kültürel çekirdeğin yanısıra Küçük Yüceği (Kidarit ?) ve muhtemelen İç Asya bozkırlarında uzun süre güçlü bir tesir bırakan Siyenpi unsurların da bu amalgam içinde önemli roller üstlendikleri iddia edilebilir. Askerî nizam ve idari teşkilatlanmada mahir bu savaşçı göçebeler, yarı-feodal esnek idare anlayışına dayalı yönetim biçimleriyle soydaşları Gök Türkler'in gelişine kadar Doğu Türkistan'dan İran Horasan'ına; Güney Kazakistan'dan Orta Hindistan'a kadar devasa bir coğrafyayı muazzam bir uyum ile yönetmeyi başarmış ve bölgenin Türkleşmesinin de temellerini atmışlardır.

⁴⁹ Talha Fortacı, “Nesturiliğin Ortaya Çıkış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18 (2), 2018, s. 64, 79, 85-86. Nestorius, Hz. İsa'nın bir şahsa ve iki doğaya (tanrısal ve beşerî) sahip olduğunu ve bu doğaların kesinlikle birbirleriyle karışmadığını; Meryem'in ise “Theotokos (tanrıyı doğuran)” olmadığı ve insan olan İsa'yı doğurduğunu dile getirmiştir. İsa'nın daha çok insani doğası üzerinde duran Nestorius bu fikirlerinden dolayı 431 senesinde toplanan I. Efes Konsili'nde aforoz edilmiştir. Sürgüne tabi tutulan (İstanbul dışında istediği bir yer) Nestorius Antakya'daki Euprepius Manastırı'na gelse de ana bölgesi olan bu coğrafyada fikirlerinin ciddi oranda yayılması nedeniyle daha sonra (MS 433) imparator tarafından Mısır çöllerine sürülmüştür.

⁵⁰ Fortacı, *agm*, s. 88; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 67.

⁵¹ Çeşmeli, *agm*, s. 65-67; Golden, *age*, s. 98.

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları*, TDAV, İstanbul, 1995.
- BALOGH, Daniel, *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History*, Barkhuis, 2020.
- BARFIELD, Thomas, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221BC to AD 1757*, Basil Blackwell, 1989.
- BLOCKLEY, R. C. Blockley, *The history of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Pub., Liverpool, 1985.
- ÇEŞMELİ, İbrahim, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller İle İkonografi (MS 8. Yüzyıla Kadar)". *Art- Sanat Dergisi*, 3, 2015, ss. 45 – 96.
- DE CRESPIGNY, Rafe, "The division and Destruction of the Xiongnu Confederacy in the first and second centuries AD", *Faculty of Asian Studies*, Australian National Universty, (internet edition: 2004), 1-6; <https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/42051>; <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Division-and-Destruction-of-the-Xiongnu-in-the-Crespigny/ee39f76c5bfb13f90879c321710c2532e56b5e6e>.
- DE LA VAISSIÉRE, Étienne, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 2003, ss. 119-132.
- DI COSMO, N., *Ancient China and It's Enimies*, Cambridge Universty Press, 2002.
- ENOKI, Kazuo, "On the Nationality of the Ephthalites", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Toyo Bunko, Tokyo, 1959, ss. 1-58.
- FORTACI, Talha, "Nesturiliğın Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18 (2), 2018, ss. 63-99.
- GOLDEN, P. B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara, 2002.
- HAW, Stephen G., *Beijing – A Concise History*, Routledge, 2006.
- HONEY, David B., "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, 110 (4), October-December: 1990, ss. 616-621.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 16, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- KHARJAUBAİ, Mairagul, San Guo Zhi ve Hou Han Shu'ya Göre Wu-Huanlar ve Xian-Beiler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE DİNLER (MS IV–VII. YY.)

- KIRİLEN, Gürhan, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *AÜDTCF Dergisi*, 53 (1), 2013, ss. 63-84.
- KIM, Hyun Jin, *Hunlar*, çev. Hakan Herdem, Gumbel Yayınevi, Ankara, 2020.
- KYLASOV, L. R., “Northern Nomads”: *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris, 1996, ss. 311-320.
- KUBATİN, Andrey, “Muğ Dağı Soğd Arşivi Belgelerinde Görülen ‘Hun’ ve ‘Türk’ Terimleri Üzerine”, *XVII. Türk Tarih Kongresi (C. II-I. Kısım)*, Ankara, 15-17 Eylül 2014, ss. 55-60.
- KURBANOV, Aydogdy, *The Hephthalites (Archaeological And Historical Analysis)*, PhD Thesis, Free University Berlin, 2010.
- LAURSEN, Sarah, *Leaves that Sway: Gold Xianbei Cap Ornaments from Northeast China*, University of Pennsylvania (Department of East Asian Languages and Civilizations), unpublished Phd Thesis, 2011.
- MILLER, Bryan K., *Power Politics in The Xiongnu Empire*, Phd Thesis, University of Pennsylvania, 2009, s. 152: <https://core.ac.uk/download/pdf/76382562.pdf>.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017.
- NANAI-VANDAK, “Sogdian Ancient Letter II”, *Telling the Sogdian story: A Freer\Sackler Digital Exhibition Project*, accessed August 7, 2021: <https://kimon.hosting.nyu.edu/sogdians/items/show/851>
- PARKER, E. H., *A Thousand Years of The Tartars*, Kelly&Walsh Limited, 1895.
- PROCOPIUS, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, 1914: e-kitapRelease Date: September 27, 2005 [eBook #16764]: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/16764/pg16764-images.html>
- RUDOLPH, K., “Maniheizm”, çev. Mustafa Bryık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 2002, ss. 378-393.
- SARITAŞ, Eyüp, “Seyyah Hui Chao’nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, 16, 2010, s. 105-116.
- SINOR, Denis, “The Hun Period”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, 1990, ss. 177-205.
- TAISHAN, Yu, “History of the Yeda Tribe (Hephthalites) Further Issues”, *Eurasian Studies*, ed. Yu Taishan-Li Jinxiu, vol. 1, Beijing: Commercial Press, 2011, ss. 66-119.
- TAISHAN, Yu, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, no. 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1998, July: 1-225.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler (I-II-III)*, TTK, Ankara, 2012.
- The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, 1915.
- The Raghuvança (The Story of Raghu’s Line by Kâlidâsa)*, translated by P. de Lacy Johnstone, Aldine House, London, 1902.
- The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra, 1902.
- TOH, Hoong Teik, “The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei and Gaoju Onomastica”, *Sino-Platonic Papers*, 146, Feb. 2005, ss. 1-24.
- WANG, Xian, “A Study On The Kidarites: Reexamination of Documentary Sources”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 19, Harrowitz Verlag-Wiesbaden, 2012, ss. 243-301.
- WRIGHT, David Curtis, “The Hsiung-nu – Hun equation revisited”, *Eurasian Studies Yearbook*, 69, 1997, ss. 77-112.
- YILDIRIM, Kürşad, “Sung Yün’ün Türkistan ‘daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. ss. 281-300.
- YÜ, Ying-shih, “Hsiung-nu”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, V. I, ed. Denis Sinor, reprinted: Athenaeum Press Ltd., 1994, ss. 118-150.
- ZADNEPROVSKIY, Y. A., “The Nomads of Norther Central Asia After The Invasion of Alexander”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (700 BC to A. D. 250)*, vol. II, UNESCO

Publishing, Paris, (1994, online edition 1999), 448 – 463: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-northern-central-asia-after-invasion-alexander>.

ZEIMAL, E. V., “The Kidarite Kingdom in Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, vol. 3, UNESCO Publishing, Paris, 1996, ss. 123-137.

**BATI TÜRKİSTAN HUNLARINDA GÖRÜLEN SOSYO-KÜLTÜREL GELENEKLER VE
DİNLER (MS IV-VII. YY.)**